OLIVIER HEKSTER

HEERSENDE VERWACHTINGEN

ROMEINS KEIZERSCHAP IN EEN VERANDERENDE SAMENLEVING

(50 V.CHR.–565 N.CHR.)

2023 Prometheus Amsterdam

Ter nagedachtenis aan
Fergus Millar (1935-2019)

© 2023 Olivier Hekster
© 2023 Nederlandse vertaling en bewerking Uitgeverij Prometheus en
Roland Fagel in samenwerking met Olivier Hekster
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Omslagbeeld Augustus Caesar, gravure uit 1894
Foto auteur Bob Bronshoff
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4979 6

1
WAARAAN HERKEN JE EEN KEIZER?

Jullie mensen hebben een naam. Dat is omdat jullie niet weten wie jullie zijn. Wij weten wie we zijn, dus hebben we geen naam nodig.[1]

Neil Gaiman

Keizers en de smetten van het koningschap

Romeinse keizers voerden het opperbevel over alle Romeinse legers. Ze fungeerden als schakel tussen goden en mensen. Ze waren bekleed met het hoogste rechterlijke gezag. Kort gezegd: ze belichaamden de hele wereld om hen heen. Dat is allemaal uitstekend gedocumenteerd en vastgelegd in verhalen en afbeeldingen. Keizers vormden altijd het onmiskenbare middelpunt van hun groep. Ze overheersten hun omgeving. Zo'n centrale figuur in het staatsbestel moest altijd onmiddellijk herkenbaar zijn als iemand die ver verheven was boven alle anderen. Die verheven positie moest zich echter duidelijk onderscheiden van het koningschap, zoals dat in de hellenistische wereld bestond. Van koningen moesten veel inwoners van het Romeinse Rijk namelijk niets hebben. En die afkeer van het koningschap was vooral te vinden bij de senatoren in Rome. Romeinen zagen de verhouding tussen koning en onderdaan als die tussen meester en slaaf. Ze waren er trots op geen vorst te hebben. Een politieke tegenstander uitmaken voor koning (in spe) gold in de nadagen van de Romeinse Republiek als een grof scheldwoord. De heersers uit de zogenaamde koningstijd (van ongeveer 753 tot 509 v.Chr.) genoten een beroerde reputatie, vaak vanwege machtsmisbruik. De laatste koning, Tarquinius Superbus, was in de ogen van de Romeinen zelfs een schrikbeeld bij uitstek. Julius Caesar had die problematische kanten van het koningschap onderkend zodra hij een overheersende machtspositie in de Romeinse politiek had veroverd. In een legendarisch geworden scène wees hij openlijk het met lauweren doorvlochten diadeem af dat Marcus Antonius hem aanbood. Op de ju-



Afbeelding 2 Koningsmoord
Zilveren denarius met een gewicht van 3,88 gram, 43-42 v.Chr., mobiele muntslag. Op de voorzijde het opschrift CASCA LONGUS (de naam van de muntmeester) rondom een afbeelding van Neptunus. Op de keerzijde BRUTUS IMP aan weerszijden van een afbeelding van Victoria, met een palmtak in de hand, die een diadeem doormidden breekt en boven op een gebroken scepter staat. De boodschap is glashelder: de vrede is weergekeerd door de dood van een koning in spe. *Roman Republican Coinage* 507/2.

belkreet *rex* ('koning') zou hij geantwoord hebben 'dat hij Caesar was, geen koning (*rex*)', een niet bijzonder subtiele woordspeling. *Rex* is namelijk niet alleen het Latijnse woord voor koning, maar ook een Romeinse familienaam.[2] Caesar zag dus demonstratief af van het koningschap. Maar dat bleek niet genoeg. Zijn onaantastbare machtspositie in het Romeinse staatsbestel was in het jaar 44 (v.Chr.) de voornaamste reden om hem te vermoorden. Zijn moordenaars zouden de strijdkreet 'vrijheid' hebben geroepen. Ze onderstreepten die boodschap door munten te laten slaan waarop als symbool van vrijheid een *pileus* was afgebeeld, een kap die aangaf dat iemand de status van vrij man had (en dus geen slaaf was). Op de munt werd die vrijheidskap omringd door twee dolken en het opschrift EID(IBUS) MAR(TIIS), de datum van de aanslag: de Iden van maart. Ironisch genoeg toont de keerzijde een portret van Brutus, met diens naam erbij. Kort daarvoor gold het afbeelden van Caesars portret op munten nog als een teken van diens te openlijke politieke machtspositie. Andere voor Brutus geslagen munten zijn nog nadrukkelijker gericht tegen de monarchie. Daarop staat de overwinningsgodin Victoria op een gebroken scepter, terwijl ze een diadeem doormidden breekt (afbeelding 2).

Het etaleren van een superieure machtspositie was dus riskant. Tegelijkertijd viel Caesars machtspositie niet te ontkennen en hetzelfde gold voor de alleenheersers die in zijn voetsporen traden.

Dit was een duidelijke waarschuwing voor Caesars adoptiefzoon Octavianus, die later de naam Augustus zou aannemen. Na een jarenlange burgeroorlog verwierf hij een superieure machtspositie in de Romeinse staat. In het jaar 31 (v.Chr.) versloeg hij zijn grootste tegenstanders, Marcus Antonius en Cleopatra, in de slag bij Actium. Maar die machtspositie speelde hij niet meteen openlijk uit. Gedurende een jaar of tien werd de positie van de nieuwe heerser steeds opnieuw omschreven en uiteindelijk genormaliseerd. Volgde Augustus een listige strategie? Verborg hij zijn 'streven naar alleenheerschappij' achter een republikeinse façade? Bewees hij lippendienst aan (al dan niet denkbeeldige) Romeinse tradities? Of was er eerder sprake van een meer organisch proces, waarbij onderdanen en heerser zich probeerden aan te passen aan een nieuw politiek landschap? Hoe deze ontwikkeling precies verliep weten we niet. De aanpassing van het politieke bestel aan de positie van de nieuwe heerser verliep echter traag. Er bleek tijd nodig om een nieuw politiek begrippenapparaat op te tuigen. Natuurlijk wist iedereen waar de werkelijke macht lag. Augustus heerste over het Romeinse Rijk. Maar hij kon niet zomaar teruggrijpen op de pracht en praal van het koningschap. Vanaf begin af aan stond het Romeinse keizerschap in het teken van een potentiële spanning tussen de aantoonbaar oppermachtige positie van de heerser en de onmiskenbaar problematische kanten van het koningschap.

Een voorbeeld van die spanning is de keuze om de heerser aan te spreken als 'princeps'. Voor zover bekend deed Horatius dat in het jaar 27 (v.Chr.) als eerste. Het is niet uitgesloten dat de keizer zijn hofdichter zelf op dat idee bracht. Van deze mooie traditionele aanspreektitel ging vanouds een suggestie van macht uit. Zo had bijvoorbeeld Cicero invloedrijke politici als Scipio en Cato aangesproken als principes. Iemand aanspreken als *princeps* was in het jaar 27 niet alleen gangbaar voor toonaangevende politieke ambtsdragers, maar ook voor individuele personen met een algemeen erkende belangrijke positie in de staat. Enkele jaren voor Horatius zich zo tot hem richtte was Octavianus al aangeduid als *princeps senatus* (in 29/28 v.Chr.). In verloop van tijd ontwikkelde deze formulering zich tot een meer formele aanspreektitel van de heerser. Paullus Fabius Maximus, een vertrouweling van de kei-

zer, gebruikte de term in het jaar 9 (v.Chr.) in een brief aan de raad van de provincie Asia, waarin hij voorstelde om van de geboortedag van Augustus een feestdag te maken. Op zijn laatst in de jaren 5/4 (v.Chr.) raakte *princeps* in zwang als formele titel. Dat blijkt uit het vijfde edict van Cyrene dat Augustus uitvaardigde. De keizer citeerde daarin namelijk uit een senaatsdecreet waarin sprake was van 'Imperator Caesar Augustus, onze princeps'.

Op dat moment was *princeps* overduidelijk een aanduiding geworden voor de dominante machtspositie van de heerser. Uit de noodzaak om zo'n nieuwe formulering in te voeren vallen twee dingen af te leiden. Ten eerste dat er kennelijk behoefte bestond aan een nieuwe aanspreektitel voor iemand met zo'n superieure machtspositie. En ten tweede hoe moeilijk het was om een term te vinden die voldoende vrij was van de smetten die nog steeds aan het koningschap kleefden. De oplossing bleek uiteindelijk de betekenisverschuiving van een bestaande term. Dat was geen toeval. Het verschafte de heerser een positie binnen de bestaande verhoudingen. En dat maakte het begrijpen en aanvaarden van de nieuwe positie van de keizer in het politieke landschap een stuk eenvoudiger. Zowel voor de heerser als voor zijn onderdanen. De naam Augustus, die de keizer vanaf het jaar 28/27 (v.Chr.) zou dragen, was al evenmin een nieuw bedenksel. Het was een bestaande term die nog nooit als naam was gebruikt. Volgens een verhaal dat opduikt in de antieke bronnen, onder andere bij Suetonius, zou ook de naam Romulus zijn overwogen. Die zou echter zijn afgewezen vanwege de al te koninklijke klank. Zo behoedzaam moest de nieuwe heerser omspringen met alles wat zweemde naar dat in Rome vanouds zo besmette koningschap.[3]

Keizerlijke macht en heersende verwachtingen

Vooral in de begintijd van het principaat moest de keizer wel direct herkenbaar zijn als hoogste machtshebber, maar beslist niet als koning. Een belangrijke oplossing voor dat probleem leverde het op maat snijden van republikeinse voorbeelden. Door aanpassing van bestaande modellen kwamen een geschikte taal en beeldtaal tot stand om absolute alleenheerschappij uit te dragen en te portretteren, zonder te zeer naar koningschap te verwijzen. Probeerden de onderdanen om de positie van de nieuwe heerser te vangen in begrippen die ze zelf konden snappen? Of gaat het om pogingen van de Romeinse keizer zelf (of mensen in zijn

omgeving) om elke suggestie van koningschap uit te bannen? Dat valt vaak lastig te zeggen. Waarschijnlijk sloten deze mogelijkheden elkaar niet uit. Duidelijk is in elk geval dat de oorspronkelijke betekenis van de republikeinse voorbeelden ondanks alle 'keizerlijke' aanpassingen nooit geheel verdween. De senatoriale achtergrond van het woord *princeps* zou bijvoorbeeld van invloed blijven op de wijze waarop keizers geacht werden zich te gedragen. Direct na zijn uitverkiezing diende de nieuwe keizer te beantwoorden aan de verwachtingen die een dermate 'traditionele' titel nog steeds met zich meebracht. Hoe ingrijpend de aanpassingen aan de nieuwe situatie ook waren. Communicatie werkt eigenlijk altijd op deze manier. Woorden dragen niet alleen informatie over, maar ook normen en waarden. Bij informatieoverdracht worden ook gedeelde opvattingen overgedragen en bevestigd. Tegen die achtergrond lijkt het weinig zinvol om het gebruik van een begrip als *princeps* botweg af te doen als een republikeinse 'façade'. Is het niet veel zinniger om de invoering van die term op te vatten als een poging van de onderdanen van het Romeinse Rijk om een ingrijpende verandering in hun politieke landschap onder woorden te brengen en te doorgronden?

Die aanpassing van woorden en beelden kon opmerkelijk snel tot stand komen. Neem bijvoorbeeld de ontwikkeling van keizersportretten op munten. Het was een revolutionaire daad van Julius Caesar om



Afbeelding 3 Portret van Caesar op een munt
Zilveren denarius met een gewicht van 3,77 gram, maart van het jaar 44 v.Chr., Rome. Voorzijde: CAESAR IMP. Portretkop van Caesar met lauwerkrans, met priesterlijke voorwerpen (*lituus* en *culullus*, staf en drinkschaal). Keerzijde: M. METTIUS. Venus met Victoria, scepter en schild. Crawford 480/3.

zijn eigen gezicht te laten afbeelden op munten. Dat wordt nog wel eens vergeten. Voor het eerst stond een nog levende Romein op een munt (afbeelding 3).

Zijn tegenstanders kregen zo de kans om Caesar te verwijten dat hij uit was op het verwerven van een koninklijke of goddelijke status. Ook al week de uitvoering van die munten verder nauwelijks af van wat tot dan toe gebruikelijk was. Op eerdere munten uit het oosten hadden wel portretten van hellenistische koningen gestaan. Maar op Romeinse munten waren tot op dat moment altijd uitsluitend goden of overleden Romeinen afgebeeld. Tijdens de burgeroorlogen na de moord op Caesar bleek het voor de rivalen echter vanzelfsprekend zich op munten te laten afbeelden. Tegen de tijd dat Augustus de alleenheerschappij had verworven was het muntportret voor Romeinse heersers een standaardpraktijk geworden. Het gevaar van mogelijke beschuldigingen een hellenistisch koningschap of een goddelijke status na te streven was daarmee kennelijk vervallen. Wanneer iets eenmaal voor het eerst is gebeurd kan het door precedentwerking iets gebruikelijks worden. Maar dat hoeft niet altijd het geval te zijn.

Kon een nieuwe keizer voortaan dus zelf beslissen hoe hij zich op munten liet afbeelden? Dat bleek ondanks die snelle aanpassing aan veranderingen niet het geval. Een keizer mocht wel herkenbaar zijn, maar gelijkenissen met een koning moest hij nog steeds zien te vermijden. Een van de motieven voor de moord op Caesar was immers dat hij een te koninklijke indruk had gemaakt. Er konden zich verschuivingen voordoen in wat voor een Romeinse heerser als aanvaardbaar gold, soms zelfs snelle verschuivingen, maar het al te snel of al te drastisch oprekken van de grenzen voor toelaatbaar gedrag bleef riskant. Een heerser moest blijven opereren binnen het bestaande raamwerk van de Romeinse tradities en voldoen aan de heersende verwachtingen.

Binnen dit raamwerk ontstond in de loop van de tijd een aantal kenmerken van keizerlijke status. Sommige aanspreektitels bleven voorbehouden aan afzonderlijke keizers. Andere gingen steeds meer gelden als een maatstaf voor keizerschap. Heel systematisch lijkt dit proces niet verlopen te zijn. Anderzijds ontstonden er wel degelijk bepaalde vaste patronen om keizers af te beelden op munten, op reliëfs, op schilderingen en als standbeelden. Afmetingen waren bijvoorbeeld van belang. Alleen keizers en goden mochten worden afgebeeld



Afbeelding 4 Justinianus op zijn troon
Bronzen *follis* met een gewicht van 8,1 gram en een doorsnede van 31 millimeter, 529-533 n.Chr., Antiochië. Voorzijde: D N IVSTINIANVS P P AVG. De keizer gezeten op zijn troon, afgebeeld van top tot teen, met scepter en door kruis bekroonde wereldbol. Keerzijde: Grote M tussen ster en maansikkel, met kruis en muntmerken. Sear, *Byzantine Coins and Their Values* nr. 214.

als meer dan levensgroot. Geleidelijk vielen keizers echter ook aan andere kenmerken te herkennen. Alleen keizers werden afgebeeld als gezeten op een troon. In de loop van de tijd ontwikkelde de afbeelding van een keizer op zijn troon zich tot een toonaangevende manier om uitdrukking te geven aan de soevereiniteit en de verheven positie van de heerser. Uiteindelijk zou dit onder keizer Justinianus (527-565) zelfs leiden tot munten met op de voorzijde een afbeelding van de tronende keizer (afbeelding 4). Alleen keizers mochten zitten. Alle anderen moesten staan.

Naast aanspreektitels en afbeeldingen raakte in de loop van de tijd ook een reeks tastbare symbolen van pracht en praal verbonden aan de uitoefening van de keizersmacht, zoals de keizersmantel, het keizerlijke diadeem en de keizerlijke scepters. Potentieel bleven deze kostbare voorwerpen altijd controversieel, want een diadeem of ornamentele sieraden riepen snel reminiscenties aan het koningschap op. De vierde-eeuwse geschiedschrijver Eutropius vermeldt onomwonden dat Diocletianus door zijn eis om te worden aanbeden en zijn voorkeur voor het dragen van kostbare edelstenen 'meer een model van monarchie invoerde dan van Romeinse vrijheid'.[4] Het steeds sterker naar voren tredende gebruik om de keizerlijke heerschappij te markeren met

Tyrisch purper (in de *toga picta* en de *tunica palmata*) was een van de wijzen waarop deze nieuwe symboliek van pracht en praal zich manifesteerde.

Keizersnamen, titels en aanspreekvormen

Het is opvallend dat vanaf het allereerste begin van de keizerlijke heerschappij gekozen is voor keizersnamen met een dominante uitstraling. Elke verwijzing naar koningschap probeerde men angstvallig te vermijden, maar de overheersende positie van de keizers viel niet over het hoofd te zien. De officiële naam van de eerste keizers, zoals die vaak is vastgelegd op munten en in inscripties, luidde *Imperator augustus Caesar, divi filius*, dat we kunnen vertalen als 'overwinnaar, de verhevene, Caesar, zoon van de god' (afbeelding 5).

Het gebruik van de bescheiden klinkende aanduiding *princeps* heeft de klap mogelijk wat verzacht, maar het was glashelder wie de macht had. Caesar was op zich natuurlijk een familienaam, maar werd uiteindelijk een vast onderdeel van de keizerstitel. Ook keizers zonder familieban-



Afbeelding 5 De namen van Augustus en zijn erfgenamen
Gouden aureus met een gewicht van 7,77 gram en een doorsnede van 20 millimeter, 2 v.Chr.-4 n.Chr., Lugdunum (Lyon).
Voorzijde: Portret van Augustus met lauwerkrans, omgeven door het opschrift CAESAR AVGVSTVS DIVI F PATER PATRIAE. De naam van Augustus veranderde tijdens zijn bewind, maar drukte altijd zijn superieure positie uit.
Keerzijde: Gaius en Lucius Caesar, de kleinzonen en erfgenamen van Augustus, gehuld in toga, en met priesterlijke voorwerpen (*simpulum* en *lituus*). Daaromheen de volledige namen van deze prinsjes: C L CAESARES AVGVSTI F COS DESIG PRINC IVVENT. *Roman Imperial Coinage* I (tweede editie) Augustus 206.

den met de eerste Romeinse keizersdynastie bleven die naam voeren. Caesar was de vaste titel voor de aangewezen troonopvolger, op zijn minst tot de vierde eeuw. Dat gebruik beklemtoonde het sterk dynastieke karakter dat het Romeinse keizerschap van begin af aan had en eeuwenlang zou behouden.

De keizerlijke titulatuur ontwikkelde zich in de loop van de tijd. Door het grote aantal bewaard gebleven inscripties, papyri en muntopschriften is het mogelijk die ontwikkeling op de voet te volgen, voor de volle periode die dit boek bestrijkt. De opeenvolging van keizersnamen en -titels laat zien hoe de presentatie van het keizerschap van dynastie tot dynastie verschoof, mede onder invloed van ingrijpende sociale veranderingen. Keizerlijke titulatuur en munten vertonen tot het einde van de vijfde eeuw opmerkelijk veel continuïteit, maar ondergingen ook enkele opvallende wijzigingen (figuur 1).

Munten waren het meest flexibele middel waar keizers over beschikten om aanpassingen door te voeren in hun imago en in de presentatie van hun keizerschap. Het veranderen van muntopschriften was immers niet al te moeilijk. Welke kenmerkende verschuivingen in de titulatuur kunnen we op deze manier achterhalen?

Augustus was in muntopschriften het cruciale element in de keizersnaam. Driekwart van alle centraal geslagen munten was in opdracht van de keizer geslagen en op vrijwel al die munten prijkte de naam Augustus. Het resterende kwart was vrijwel volledig geslagen voor andere leden van de keizerlijke familie. Telde het rijk meer machthebbers die aanspraak maakten op de titel *augustus*, dan werd uitgeweken naar afkortingen als AUGG, AUGGG of zelfs AUGGGG. Dat was een handige manier om de aanspraken van een pretendent zichtbaar te maken, zonder de aanspraken van andere pretendenten te ontkennen. Dat gebeurde in de derde eeuw bijvoorbeeld in de tijdelijk afgesplitste Gallische en de Britse deelrijken.

Imperator was een ander belangrijk bestanddeel van de keizersnaam, vanaf het begin tot de tijd van Constantijn de Grote. Ook *caesar* kwam veel voor, maar minder stelselmatig. Andere delen van de keizersnaam stonden vaker bloot aan verandering. Pontifex maximus (opperpriester) en *tribunicia potestas* (de macht van de volkstribuun) kwamen tot het midden van de derde eeuw geregeld voor op munten. Consul was een eeuw lang een belangrijk onderdeel van de keizersnaam, van halver-